

Валентина Валеріївна Московченко,
практичний психолог Харківської
загальноосвітньої школи № 121,
аспірантка Харківського Національного
університету внутрішніх справ,
м. Харків, Україна

УДК 159.9:34.01

СПЕЦИФІКА МІЖОСОБОВОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ У ДЕЛІНКВЕНТНИХ ПІДЛІТКІВ

Имеющиеся исследования психологических особенностей делинквентных подростков в большинстве случаев направлены на ограниченный диапазон характеристик, тогда как специфика зависимости в межличностных отношениях остается недостаточно изученной. Цель данного исследования: установить особенности межличностной зависимости у делинквентных подростков. В исследовании был использован тест профиля отношений (Relationship Profile Test), который охватывает шкалы: деструктивная сверхзависимость, здоровая зависимость и дисфункциональное отделение.

Ключевые слова: делинквентные подростки, деструктивная сверхзависимость, дисфункциональное отделение, здоровая зависимость, межличностные отношения.

Existing studies of psychological peculiarities of delinquent adolescents in most cases focused on a limited range of characteristics, whereas the specificity of dependency in an interpersonal relationship still is poorly understood. The purpose of this study is to establish features of interpersonal dependency in delinquent adolescents. The study used Relationship Profile Test, which includes the scale: destructive overdependence, healthy dependency and destructive detachment.

Key words: delinquent adolescents, destructive overdependence, dysfunctional detachment, healthy dependency, interpersonal relationship.

Складне сучасне економічне, політичне та соціальне становище українського суспільства впливає на процеси успішної або неуспішної соціалізації підлітків. Руйнуються певні соціальні норми, наростають процеси деформації сім'ї, для малозабезпечених верств населення ускладнилися процеси задоволення звичайних матеріальних потреб. Це призводить до загострення кримінального середовища та соціальної напруженості. Для багатьох українських сімей, які перебувають, в пошуку елементарного матеріального забезпечення, духовні цінності втрачають значущість та сенс, що стає факторами різкого зростання соціальної та психологічної дезадаптації дітей і підлітків. Складні процеси трансформації суспільного розвитку та радикальних перетворень сучасної дійсності в Україні негативно позначаються на зростанні правопорушень серед неповнолітніх.

Як зазначав Е. Дюркгейм, «в умовах аномії ... поширюються егоїстичні умонастрої, зникає належна повага до моральних та правових норм, погіршується стан моралі, зростає кількість самогубств та злочинів. ... У такі періоди у більшості зникає уявлення про

відмінність між справедливістю та несправедливістю, законністю та беззаконням, можливим та неприпустимим. Це призводить до розмивання меж соціальної норми, соціальної відчуженості та глибоких внутрішньо особистісних конфліктів» [1]. Люди є соціально дезорієнтованими, переживають почуття тривоги й ізольованості від суспільства. Це закономірно призводить до девіантної поведінки, злочинності та інших асоціальних явищ. Зростає соціальна дезадаптація підлітків та юнаків у формі делинквентної, кримінальної поведінки.

Вивчення феномену делинквентної поведінки здійснюється в рамках різних галузей науки: кримінології, соціології, психології, педагогіки, медицини. Дослідження Г. Миньковського, К. Ігошева, А. Ратинова присвячені причинам скоєння правопорушень. У працях Ю. Клейберга, С. Белічевой, Є. Змановський, Л. Яссман та ін. розглянуто механізми делинквентної поведінки та їх профілактика серед підлітків.

Наукові дослідження А. Лічко, В. Менделевича, Є. Кондрат, В. Гурьєвої та ін. присвячено вивченню патологічних проявів у поведінці делинквентів.

Розробки проблеми розвитку особистості правопо-рушника в контексті питань судово-психологічної та комплексної судової психолого-психіатричної експертизи обвинувачених неповнолітніх подано у працях М. Коченова, В. Кудрявцева, А. Лічко, І. Ярмиш та ін.

М. Алемаскин, Д. Фельдштейн, Г. Бочкарьова та В. Степанов досліджували психологічні особливості особистості підлітків з протиправоною спрямованістю. О. Бандурка, Є. Землянська, С. Гаркавець вивчали проблему визначення особливостей делінквентної поведінки неповнолітніх залежно від їх ролі у структурі асоціальних угруповань. Класифікації типів проти-правної поведінки з урахуванням ступенів антигро-мадської спрямованості особистості представлено у працях А. Глоточкина, В. Пірожкова, Е. Мілютіної, Г. Мінковського та ін.

К. Хорні вбачає головну причину підліткової де-віантності в невротичних потреб особистості, що формуються на основі страхів дитини, пов'язаних з базальною тривогою, «відчуттям самотності і безпо-радності перед потенційно небезпечним світом» [2]. Е. Еріксон вважає, що нездатність молодих людей знайти власне місце у житті базується на ролівій сплутаності, що поєднується з «застарілим почут-тям безнадійності», коли девіації не стають чимось унікальним [3]. У зарубіжній психології різні ас-пекти делінквентної поведінки також відображено в дослідженнях А. Айхорн, А. Коена, А. Фернхейма, П. Хейвена та ін.

Одним з головних умов попередження та про-філактики делінквентної поведінки підлітків постає спрямований вплив на психологічні передумови та механізми її розвитку. Таким чином, дослідження особистісних особливостей підлітків з делінквент-ною поведінкою і розроблення способів корекції їх негативних проявів має велике теоретичне та при-кладне значення. Наявні дослідження психологічних особливостей підлітків з делінквентною поведінкою переважно спрямовані на обмежений діапазон харак-теристик, тоді як специфіка залежно в міжособистіс-них відносинах вивчена недостатньо.

Мета нашого дослідження полягає у тому, щоб встановити особливості міжособистісної залежності неповнолітніх засуджених.

Нами було застосовано тест профілю відносин (Relationship Profile Test), розроблений Р. Борнштей-ном та адаптований О. Макушиною у 2005 р. [4]. Методика спрямована на діагностику таких міжосо-бистісних феноменів, як надмірна міжособистісна за-лежність, нормативна здорова залежність та дисфунк-ціональне відділення.

Для математико-статистичної обробки результатів було використано t- критерій Стьюдента для незалеж-них вибірок.

Емпіричною базою дослідження виступала Ку-рязька виправна колонія та загальноосвітній навчаль-ний заклад № 26 м. Харків. Досліджувана вибірка – підлітки чоловічої статі старшого підліткового віку в кількості 96 осіб. Респондентів було поділено на дві

групи. Першу групу (делінквентні підлітки) склали засуджені неповнолітні у кількості 47 чоловік. До другої групи увійшли 49 респондентів з умовно нор-мативною поведінкою, які навчалися у ЗНЗ.

Результати та їх обговорення. Специфіка між-особистісної залежності полягає в тому, що часто за-лишається малопомітною зовні і нерідко виглядає як ознака невротичних розладів, прояв жіночності, спе-цифіка гендерних відносин в культурі тощо.

Як підкреслює О. Кочарян, непомітність між-особистісної залежності робить її особливо небезпеч-ною, оскільки вона вражає значну частину населення, негативно впливає на розвиток особистості, побудову сценарію життя, на вибір шлюбного партнера, про-фесію та кар'єрне зростання, психічне та соматичне здоров'я. Такі відносини перетворюються у «траге-дію цілого життя»: «нічого не побудовано, але багато чого зруйновано: душевне та фізичне здоров'я, мож-ливості інших відносин».

Міжособистісна залежність, як розлад поведінки та відносин, є проявом розладу особистості залежно-го типу (рубрикація МКЗ – 10: F60.7) або залежної особистості [5]. Низка праць, як зазначає Є. Фролова, представляє ідею про те, що міжособистісна залеж-ність є первинним розладом, що за певних обставин, пов'язаних з неможливістю її реалізації, трансформу-ється у вторинні форми залежності: хімічну, харчову, сексуальну, ігрову тощо. До того ж, механізм лікування вторинних залежностей передбачає зворотний рух – від вторинної залежності до первинної. Важливо ви-являти єдності залежних розладів, підґрунтям яких є залежна особистість [6].

Так, зазначають О. Кочарян, В. Коровицька, фор-ми залежної поведінки різноманітні: хімічна (нарко-, табако-, токсико, алкогольна, лікарська тощо). Залеж-ність від гральних автоматів (гемблінг), комп'ютерів (internet addiction), сексуальна, релігійна чи харчова залежність, залежність від міжособистісних відносин у шлюбі, парасуїцидальна поведінка (патологічне за-хоплення екстремальними видами спорту), фанатичні захоплення (спортивні, музичні фани) тощо.

Інша думка, що відзначає залежну поведінку і набула широкого поширення в літературі (насампе-ред англомовної), звучить як «адиктивна поведінка». За останні роки цей термін набув популярності у ві-тчизняній літературі. Поняття адиктивної поведін-ки охоплює різні типи поведінки: у них міститься наркотична залежність та алкоголізм, куріння, при-страсть до азартних ігор і до різної їжі, а також гіпер-сексуальність. Ці типи поведінки піддаються потуж-ній силі підсвідомості, що додає такі якості, як нездо-ланність потягу, вимогливість, ненаситність й імпуль-сивна безумовність виконання [7].

На основі аналізу теоретичних і емпіричних дослі-джень, Є. Фролова зробила висновок, що розвиток за-лежності відбувається за наявності специфічної особис-тісної організації, що описано в літературі як «залежна особистість». Базовими характеристиками залеж-ної особистості (В. Менделевич) є: інфантильність;

сугестивність та успадкованого; прогностична некомпетентність; ригідність та впертість; наївність, простодушність та чуттєва безпосередність; максималізм; егоцентризм; яскравість уяви, вражень та фантазій; нетерплячість; схильність до ризику та «смак небезпеки»; страх бути покинутим. Є. Фролова акцентує увагу на тому, що концепція залежної особистості залишає відкритим питання: не визначена структурна організація ознак, що містяться у структурі залежної особистості; особистісні риси є різними та зовні мало пов'язаними, що надає можливість уявити однозначну інтерпретацію особистісної детермінації залежних розладів. Аналіз залежної особистості, підкреслює дослідниця, відбувався у просторі ознак підходів, а не в структурному (цілісному). Тому питання про зв'язок преморбідних рис особистості з розладами залежної поведінки у цьому контексті видається надзвичайно важливим [6].

Як зазначає А. Асєєва, людина, яка має міжособистісну залежність, відводить вирішальну роль структурними характеристиками «значущого іншого» у досягненні стану задоволення, а ці характеристики «значущого іншого» можуть слугувати дав початок розвитку міжособистісної залежності, оскільки за рахунок представленості структурних характеристик в іншому, залежна людина задовольняє актуальні для неї соціальні потреби (у спілкуванні, близьких відносинах, любові, дружбі тощо). Учена вважає, що окрім конкретного «значущого іншого» на закріплення поведінкових патернів особистості впливає група однолітків. Це яскраво проявляється у підлітків, для яких характерно майже інстинктивне групування з однолітками, у відносинах з якими вони прагнуть знайти можливість для самоствердження та емоційної близькості. Автор звертає увагу, що на формування залежної поведінки підлітків впливають делинквентно-кримінальні групи, в яких стрижем, що об'єднує підлітків, є антисоціальна діяльність [8].

Результати дослідження міжособистісної залежності неповнолітніх засуджених надано у таблиці 1.

За шкалою «Деструктивна надзалежність» показник у першій групі $34,21 \pm 1,32$, а у другій – $22,92 \pm 0,68$. Зафіксовано вірогідне підвищення показника у групі неповнолітніх засуджених при $p \leq 0,001$, що свідчить

про більшу вираженість деструктивної надзалежності. З урахуванням довірчих інтервалів необхідно зазначити, що показник першої групи належить до високого рівня, а другої – до середнього.

Незважаючи на традиційні уявлення, що існують у суспільстві, про те, що до міжособистісної залежності схильні більш жінки, ніж чоловіки, А. Асєєва, виявила, що середній рівень залежності переважає у дівчат – 73 % проти 56 % у юнаків. Однак високий рівень вираженості деструктивної надзалежності спостерігається в юнаків частіше (33 %), ніж у дівчат (18 %), а низький рівень спостерігається рідко і серед юнаків, і серед дівчат – 11 % і 9 % відповідно [9].

Отримані результати свідчать про те, що неповнолітні засудженні є вірогідно більш схильні до деструктивної міжособистісної залежності, рівень якої у цій групі є високим. Характерними рисами такої залежності є потреба в емоційній близькості, ригідне прагнення до отримання допомоги та підтримки на фоні того, що вони постійно відчуваються слабкими та безпорадними в будь-якій ситуації. Невід'ємними рисами залежної особистості є постійне відчуття самотності, безпорадність в будь-якій ситуації, невпевненість, що негативно впливає на життя підлітка.

У дослідженні В. Ротор виявлено, що для девіантних підлітків характерний вищий рівень і певна специфіка самотності. Також визначено, що відчуття та реакції на самотність у підлітків зі схильністю до девіантної поведінки передбачають негативне забарвлення, бездіяльність та подвійність, від якої потерпають за наявності не лише негативних почуттів, але і задоволеності в ситуації самотності, а також присутності серед причин самотності «відсутності близьких друзів». Однак більше половини девіантних підлітків відзначає наявність близьких людей, які їх розуміють та підтримують [10]. На підставі результатів іншого дослідження, В. Ротор зробила висновок про те, що підлітки з девіантною поведінкою приймають правила компанії частіше, ніж проявляють власні інтереси. Таким чином, вони «придушуючи» власне «Я», не розуміють себе, відчувають дискомфорт від усвідомлення того, ким вони є в певний момент. Підлітки відчувають відчуження від інших людей, норм, цінностей, певної групи, світу в цілому, не хочуть

Таблиця 1

Показники міжособистісної залежності неповнолітніх засуджених та підлітків з нормативною поведінкою ($M \pm m$)

Шкали	Перша група Неповнолітні засуджені	Друга група Підлітки з нормативною поведінкою	t	p
Деструктивна надзалежність	$34,21 \pm 1,32$	$22,92 \pm 0,68$	7,57	0,001
Дисфункціональне відділення	$33,5 \pm 1,21$	$19,8 \pm 0,83$	9,31	0,001
Здорова залежність	$20,8 \pm 1,21$	$28,63 \pm 0,82$	5,32	0,05

приймати правила поведінки в соціумі, а їхня поведінка відрізняється від норми. Ці підлітки намагаються знайти групу з такою ж поведінкою або можуть приймати правила подібних груп, якщо їх не приймає соціум [11].

На засадах психологічної специфіки респондентів першої групи, вважаємо, що делінквентні підлітки шукають підтримки і знаходять її в асоціальному середовищі, яке формує кримінальну спрямованість особистості. У зв'язку з цим, коло соціальних контактів звужується і пошук підтримки, прийняття та розуміння триває в асоціальному середовищі, що створює порочне коло.

Показники за шкалою «Дисфункціональне відділення» у першій групі склали $33,5 \pm 1,21$, а у другій – $19,8 \pm 0,83$. Зафіксовано також достовірне підвищення показника у групі делінквентних підлітків при $p \leq 0,001$, що підтверджує більшу вираженість дисфункційного відділення у цій групі. З урахуванням довірчих інтервалів, показник з умовно нормативною поведінкою за цією шкалою знаходиться у межах низького рівня.

Так, Г. Салліван підкреслює, що люди невіддільні від свого оточення, формуються у межах міжособистісного спілкування. Особистість і характер наявні не «всередині» людини, а проявляються у відносинах з іншими людьми, до того ж, з різними людьми по-різному. Далі, Г. Салліван конкретизує, що особистість проявляється виключно за ситуацій міжособистісного спілкування, а особистість – це порівняно міцний стереотип повторюваних міжособистісних ситуацій, що і є особливістю її життя. Людську поведінку і мислення навряд чи укладено «всередині» особистості, оскільки ці явища реалізуються у процесі міжособистісного спілкування з іншими. Особистість формується не взагалі, а з урахуванням вихідної специфіки її «ніші» в міжособистісному спілкуванні [12].

В. Нікішина та І. Запесоцкий вважають, що залежна поведінка виникає під час ослабленні здатності до збереження свободи поведінки, спілкування, вибору способу життя. Свободу або несвободу особистості характеризує просторовий аспект її існування, тобто простір відносин зі світом людей, живої та неживої природи. Межі особистісного простору необхідні, але вони не можуть бути жорсткими та непроникними. Якщо кордони відсутні, особистість розчиняється, втрачає свободу, незалежність й автономність. За прагнення «звести стіну» особистість відгороджується від інших та приймає образ негативної свободи (надцінність свободи одного, другого, третього ...) або химеру допомоги середовища у вигляді психоактивних препаратів, відмовляючи собі у самодостатності, автономності [13].

За шкалою «Здорова залежність» показник у першій групі склав $20,8 \pm 1,21$, у другій – $28,63 \pm 0,82$. В обох групах показники з урахуванням довірчих інтервалів відображають середній рівень цього показника. Середній рівень здорової залежності є закономірним для підлітків, для яких характерною особливістю вікової кризи є реакція протесту та негативізм.

Разом з тим, зафіксовано вірогідне зниження цього показника у групі неповнолітніх засуджених при $p \leq 0,001$, що засвідчує меншу вираженість здорової залежності у цій групі. Це дозволяє характеризувати досліджуваних, як менш гнучких у спілкуванні, менш здатних звертатися за допомогою у ситуації об'єктивної необхідності, встановлювати стабільні емоційні відношення. Їм властивий більш вузький спектр поведінкових реакцій і менша адаптивність. Це може бути зумовлено ситуацією виховання у неблагополучних сім'ях, тоді як засади здорової залежності містяться в авторитетному, послідовному та надійному стилі батьківського виховання, що формує у дитини почуття впевненості, безпеки, а також переконання в тому, що не завжди звернення за допомогою до інших є ознакою слабкості або власної неуспішності. Таким чином, неповнолітні засуджені характеризуються нижчою здоровою залежністю, підвищенням деструктивної залежності та дисфункціонального відділення, що підтверджує схильність до залежних відносин з асоціальним оточенням, яке приймає та підтримує цих підлітків та відокремлення від оточення з нормативними соціальними установками.

Таким чином, неповнолітні засуджені більш схильні до деструктивної міжособистісної залежності, характерними рисами якої є потреба в емоційній близькості, ригідне прагнення до отримання допомоги та підтримки на фоні того, що вони постійно відчуються самотніми, слабкими і безпорадними за будь-яких ситуацій. У цій групі виявлена більша вираженість дисфункційного відділення, що зумовлює неспроможність розвивати соціальні зв'язки та «прив'язуватися» до людей, причиною чого є неусвідомлюваний страх перед близькими взаєминами, що асоціюється зі втратою себе.

Визначено, що неповнолітнім засудженим притаманна менша вираженість здорової залежності, що дозволяє характеризувати досліджуваних цієї групи, як менш гнучких у спілкуванні, менш здатних звертатися за допомогою за ситуації об'єктивної необхідності, а також встановлювати стабільні емоційні взаємини. Специфіка міжособистісної залежності, виявлена у неповнолітніх засуджених, свідчить про схильність до залежних відносин з асоціальним оточенням, що приймає та підтримує цих підлітків та відокремлення від оточення з нормативними соціальними установками.

Проведене дослідження не вичерпує глибини значеної проблеми, що, зважаючи на її актуальність, вимагає подальшого вивчення. Перспективами подальшого дослідження можуть стати виявлення більш широкого кола психологічних детермінант делінквентної поведінки підлітків, а також розроблення психокорекційної програми та її апробація.

Використані літературні джерела

1. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд [Текст] / Э. Дюркгейм ; пер. с фр. с сокр. ; под ред. В. А. Базарова. – М. : Мысль, 1994. – 399 с.

2. Хорни К. Невроз и развитие личности [Текст] / К. Хорни ; пер. с англ. Л. В. Трубициной ; под ред. В. Е. Кагана и Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 1998. – 374 с.

3. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис [Текст]: пер. с англ. / Общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с.

4. Макушина О. П. Методы психологического изучения девиантного поведения [Текст] / О. П. Макушина. – Воронеж, 2006. – 388 с.

5. Кочарян А. С. Особенности полоролевой структуры личности женщин с отношениями межличностной зависимости [Текст] / А. С. Кочарян, Е. В. Фролова // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2007. – Вип. 16. – Т. 2. – С. 221–229.

6. Фролова Є. В. Психологічні чинники і динаміка формування стосунків міжособистісної залежності у жінок [Текст] : автореф. дис. на здобуття вченого ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Є. В. Фролова ; Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – Х., 2008. – 19 с.

7. Кочарян А. С. Проблема единства зависимых расстройств [Текст] / А. С. Кочарян, В. В. Коровицкая // Журнал практикующего психолога. – Вип. 11. – 2005. – С. 58–71.

8. Асеева А. Д. Социально-психологические аспекты зависимого поведения в межличностных

отношениях в юношеском возрасте [Текст]: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.05 / А. Д. Асеева ; Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Курский государственный университет». – Курск, 2014. – 24 с.

9. Асеева А. Д. Психологические особенности личности, способствующие развитию зависимого поведения [Текст] / А. Д. Асеева // Политематический сетевой электронный научный журнал Кубанского государственного аграрного университета. – 2014. – № 101. – С. 118–122.

10. Ротор В. І. Відчуття та реакції на самотність у девіантних підлітків / В. І. Ротор // Materiały X międzynarodni vědecko – praktiká konference «Aplikované vědecke novinky – 2014». – Praha, 2014. – Dill. 11. – S. 46–48.

11. Ротор В. І. Ірраціональні установки у делінквентних підлітків [Текст] / В. І. Ротор. Materiały x międzynarodowej naukowj – praktycznej konferencji «Wykształcenie i nauka bez granic – 2014». – Przemysł, 2014. – Vol. 18. – S. 62–64.

12. Салливан Г. С. Интерперсональная теория психиатрии [Текст] / Г. С. Салливан. – СПб. : Ювента ; М. : КСП+, 1999. – 347 с.

13. Никишина В. Б. Состояние зависимости: метапсихологический анализ [Текст] / В. Б. Никишина, И. В. Запесоцкая. – Курск : КГМУ, 2012. – 252 с.

